

Pléh Csaba

PÓKOK A HÁLÓBAN. A HÁLÓZATI GONDOLKODÁS ÉS A MAI PSZICHOLÓGIA

Hálózatok a régi világban

A pszichológiában a mai technikai kiindulású hálózati gondolkodás megjelenését közel egy évszázaddal megelőzve is felmerült már a hálózati szemlélet az emberről. A századfordulón, majd századunk első két évtizedében körvonalazódtak először azok az első neves felfogások, amelyek az emberi ént vagy személyiséget több részre bontották fel. Valójában azonban magát a felbontás és felbomlás kérdését már jóval a mai értelemben vett tudományos pszichológia megjelenése előtt is megfogalmazták, mégpedig sokszor a társadalmi ember és a társadalomszervezés analógiájára. Újabban Goldstein (1994) mutatott rá arra, hogy példaként csak a 19. századi francia intellektuális életet véve, folytonos, társadalmilag is értelmezett és értelmezhető vita figyelhető meg az emberi személyiség, Én, *self*, általában az integratív kategóriák ismétlődően megfogalmazott kétféle értelmezése között. Az egyik az állandóan visszatérő hivatalos, mondjuk így royalista, katolicista felfogás, amely a halhatatlan lélek valamiféle szekularizált analógiájára kartézianus módon hisz az oszthatatlan lélek, a személy s hasonló kiindulópont voltában. Társadalmilag ennek a Descartes-képnek a megfelelője a modernizáció egyik, a Centrális Tervezés útja, ahol az egy Isten, egy egyház, egy király, egy tekintély megfelelője a belső világban az integratív és integrált Én. A belső életnek is katolikus, royalista és tervgazdasági modellje ez, mely gondok nélkül alkalmazza a rendszer részeire is az intencionális hozzáállást, azt, melyet a köznapok szintjén oly nyilvánvalóan alkalmazunk egymásra mint integráltnak tekintett rendszerekre, mint egészekre, feltételezve, hogy mint személyek szándékokat megvalósító ágensek vagyunk (Dennett 1998a). Mindebből számunkra most az a fontos, hogy e képben analógia van a külső társadalmi világ és a belső világ között: mindkettőben a centrális integráció a lényegi mozzanat.

Számunkra ez az egységes kép most csak háttérként érdekes, és valójában az alternatívák a fontosak, ahol szintén összhang van a külső, társas-társadalmi és a belső rendről alkotott elképzelések között. Goldstein (1994) értelmezésében a francia szellemi életben megjelentek ezek a dezintegráló felfogások, elsőként az empiristák képzetdinamikai nézeteiben, legjellegzetesebben Condillacnál, aki számára az Én levezetett kategória, mely a saját testre vonatkozó képzetekből alakul ki. Ugyanez érvényes azonban a múlt század első felében a francia kultúrában is népszerűvé vált frenológiai felfogásra is, mely az oszthatatlan lélek helyett nagyszámú egymástól független feldolgozórendszerrel beszélt. Az emberi személyi-

ség egésze feladatokra és területekre specializálódott alrendszerek működésének összességéből állna elő. Ezek az elemi diszpozíciók mai szóhasználatban az emberi elme moduláris szerveződésének felelnek meg, ahol nincsen az általános megismerésnek és az Énnek megfelelő *központi teremfelügyelő*, illetve ennek szerepe igen korlátozott vagy másodlagos. Lange a materializmus történetéről szóló munkájában igen ironikusan megfogalmazta ezt az átfogó társadalmi mintázatot. „Kis emberkék parlamentjével van dolgunk, akik mindegyikének, ahogy az a valódi parlamentekben is történik, egyetlen gondolata van. [...] Egy lélek helyett a frenológia közel negyvenet ad, s ezek mindegyike önmagában oly titokzatos, mint az általában vett lélek élete.” (Lange: *A materializmus története. III.*, 124. o.)

A harmadik felbontó mozzanat volt a múlt században a *klinikai disszociációs elméletek* megjelenése, Franciaországban elsősorban Charcot és Janet munkáiban, de triviálisan ide sorolódik Freud jelentősége is. Az emberi személyiség itt sem kiindulópont, s megkonstruált jellegét az mutatja, ahogyan szét tud bomlani. Ezt a belső folyamatot is megfogalmazta igen határozott szociális metaforákban már a múlt századi francia gondolkodás. Hyppolite Taine (1870) az intelligenciáról szóló könyvében a deklarációk szintjén az egészséges és osztatlan identitás mellett áll ki. Hozzáfűz azonban ehhez némi neurofiziológiai értelmezést is, amit két társadalomszervezési metaforával mutat be. „Összességében, az alacsonyabbrendű állatoknál az egymással teljesen egyenlő és egymástól független idegi központok *köztársaságát* találjuk, ami a magasabbrendű állatokhoz érve apránként fejlődő s egyenlőtlen központok *monarchiájává* válik, mely központok szorosan összekapcsolódnak s egy alapvető központnak vannak alárendelve.” (Taine, 1870, 393–394. o., kiemelés tőlem, P. Cs.).

Társas viszonyok és az én felszabdalása

Mindezek a koncepciók – és sorolhatnánk az ismerősebb, modernebb példákat is, például Ernst Mach (1927) szakítását a kiindulópontnak tekintett Én fogalmával, és összekapcsolását a testképpel – mind *belülről indulnak*, a klasszikus felfogásokban intim kiindulópontnak tekintett kartézianus Ént belülről bontják fel. Emberi oldalában azonban, s ez már közelebb visz a külső hálózatokhoz, megfelel ennek a felfogásnak az életszférák autonómiájának hirdetése s a hatalom megosztásának gondolata. Olyan társas világot jelent ez, amelyben a rend csak másodlagosan áll elő, nem felülről lefelé, a hierarchiákban leosztva épül, s nem a szociális hatalom benne a kiindulópont. Evolúciósan mindez annak hirdetésének felel meg, hogy a „tervezet” el van osztva a létezésükért küzdők teljes hálózatában (Dennett, 1998b), s nem valamiféle első lépésként adott kiinduló mozzanat.

A pszichológiában és a szociológiában az emberi viselkedés meghatározottságára nézve a klasszikus szociális megoldás két réteget különít el a személyiségben: a saját magunk számára létező belső, magyszerű, és a mások számára létező külső, burokszerű rétegeket elválasztva nem belülről, hanem kívülről kezdi el felbontani a személyiséget. Ebben a felfogásban a személyiség külső világa másokkal való interakcióinkból és szerepeinkből származik. Klasszikus példák erre, ahogy azt Mérei (1996) és Pataki (1977) összefoglalta a hazai irodalomban, George Herbert Mead (1973) s a mögötte sorakozó korai amerikai self-elméletek, mint James Baldwin, Cooley vagy Mary Calkins, Henri Wallon és Vigotszkij (1971). Ezek a felfogások mind megkérdőjelezzik a különböző lélek-pótlékok kiindulópontnak, origónak tekintését. Többnyire a külső, szociálist Ént az interakcióból eredeztetik, hogy azután a személyes azonosságra, illetve a kezdeményező emberre felvegyenek egy

másik összetevőt, valamiféle belső Ént is. A különböző változatok eltérő felfogást képviselnek arra nézve, hogy honnan származtatják ezt a bensőbb Ént. Van, akinél ez valami lélekpótlék lesz, mely megmagyarázatlan, van, akinél a testi identitásból fakad, végül a legradikálisabb megoldásokban ez a belső integratív fogalom is a másokkal való interakciókból származik.

A hálózatokban gondolkodás szempontjából igen fontos, hogy ezek a felfogások már sok-sok évtizeddel ezelőtt a kommunikációt tartották döntőnek az ember integratív egysége szempontjából. Valójában a különbség az előtérbe helyezett kapcsolatok számában és az intimitásban van. Mead (1973) és Bahtyin (1986) egyaránt a dialógus képével s metaforájával jellemzik, hogy mire gondolnak az Én-összetevők és a társas világ kapcsolatában. A szociálizáció intim dialogikus helyzetei jelentenek számukra paradigmaticus alternatívát a klasszikus filozófia és pszichológia önmagába zárt kartézianus világával szemben. Ez az intimitás, ma már látjuk persze, egyben állásfoglalás saját koruknak a tömeghelyzeteket és az egyén és tömeg viszonyát előtérbe állító, egyszerre dezindividualizált és intimitás nélküli életeseményeivel és az erre reflektáló tömegpszichológiájával szemben (lásd ennek kritikus értékelésére Pataki, 1998). Az is világos, hogy a hetvenes évektől a külső személyiségrétegeket felbontó statikus szerepfogalmat felváltotta egy szabályközpontú szerepértelmezés. Ez, mint László János (1998) értelmezése rámutat, részben a szociális meghatározottság értelmzésének megváltozását jelenti. A szerepet mint kész, konzerv viselkedésmintát felváltja a szociális eredetű szabály, ami dinamikusabb, készségyszerűbb fogalom. Másrészt, éppen ezzel összhangban, a meghatározottság interiorizálódik: nem külső szerepekről van szó, hanem a szerepeket generáló belsővé tett szabályokról, s ezek a szabályok alkotják a személyiség mégoly intimnek tekintett belső világát.

Miközben tehát a szociálpszichológia világában végbement egy szabálycentrikus fordulat a viselkedés társas meghatározottságaira nézve, hamarosan gyökeresen – legalábbis mi most úgy érezzük, gyökeresen – megváltozott a köznapi helyzet, legalábbis a privilegiált társadalmi rétegekben. A mai helyzet új mozzanata, hogy ha nem is keletkezésében, de mindennapi létmódjában a személyt nem mint kisszámú intim kapcsolatban önmagát dialogikusan újrakonstituáló rendszert képzeljük el, hanem mint nagyszámú és sokszor igen személytelen kapcsolat, sok-sok hálózat metszéspontját. Nem abból indulunk ki, mint James Baldwin (1894) vagy Henri Wallon (1971), hogy hogyan konstituálja az Ént a Másikkal való interakció, hanem egy már kialakult személy oldódik fel mintegy kapcsolatok sokaságában. Itt nem a genezisen van a hangsúly, hanem a köznapi viszonyain. Valójában a szociológiában fenyegetésként oly sokat emlegetett *szervezeti ember* köznapi megjelenéséről van itt szó a hálózatok előtérbe kerülésével.

Ennek a sok kapcsolatot tartalmazó, kívülről induló és az egyén külső burkait megkonstruáló felfogásnak is van azonban klasszikusnak számító előzménye. Sajátos érzelmi hangsúlyokat, a közösség elsőbbségét és a szociális hatékonyság szerepét előtérbe állító kidolgozott változata volt ennek ugyanis a harmincas évektől a szociometria. Ez már reprezentációiban, a megjelenítés módjában is egy háló részeként képzelel az embert, illetve, mint saját kritikus összefoglalójában Mérei (1996, 217–238. o.) is rámutat, a másik oldalról, a társas viszonyokat képzelel el szerepek összességéeként. Ez a kétarcúság Mérei értelmezésében nem radikális visszavezetés, nem redukcionizmus, hanem állandó pozitív feszültségforrás az egyén és a csoport között: „A szociometriai egyensúly a csoportban megnyilvánuló társas történéseknek és egyéni törekvéseknek az egybefonódását és szétválását, feszültségét és konfliktusát rögzíti”. (Mérei 1996, 321. o.)

Hálózatok a mai világban

(Itt puskázom egy nemrég megjelent dolgozatomból, Pléh 1998.)

Bruno Latour (1993) a mai intellektuális világ lényeges mozzanataként azért a hálózatokat mutatja be, mert szerinte a hálózatok gondolkodás a humanizmus igazi fenyegetőjének, a hagyományos esszencializmusnak a megkérdőjelezője. A megoldás korunk gondjaira az ember sokszoros beágyazottságának a hirdetése, annak hangsúlyozása, hogy mindannyian egyszerre több hálózat részei vagyunk. Ez egyértelműen a „premodern maradványok” meghaladása lenne. A modernitás kora előtti ember nem egyszerűen abban különbözött a modern embertől, hogy hierarchiák része volt, és szerepével azonosult, hanem annak révén is, hogy társadalmilag egyetlen szerepe volt. A modernizáció (például a sokszor elidegenítettnek hirdetett nagyvárosi élet) egyik fontos felszabadító mozzanata annak a megteremtése volt, hogy egyszerre sok társadalmi és társas hálózatban élünk. A mai technikai hálózatok ezt az urbanizációs viszonyokasodást viszik tovább, annak régóta emlegetett kettősségeivel. A városi élet, mert személytelen, elidegenedett, nem autentikus, hangzik az egyik értelmezés, míg a másik szerint mivel a városi lét személytelen, ezért a szabadság forrása, és a hagyomány és a kész szerepek helyett a szociális készségek igazi kibontakozási terepe. Valójában a sokféle viszonylat együttes meglétének a felismerése az az új hangsúly, ami a mai közösségelvű felfogásokat megkülönbözteti a klasszikus dialógus és intimitás központú elgondolásoktól.

A mai világ episztemikus helyzetének új mozzanata Latour elemzésében az, hogy nemcsak elvileg vesszük észre, hogy hálózatokban élünk, hanem a hálózatok előtérbe kerülnek a valóságos életben is. Egyszerre van itt szó valós, technikai (telefon, elektromos hálózat), társas (emberek sajátos szövődékei), és szimbolikus hálózatokról. Nyíri (1994, 160–161. o.) mutatott rá arra, hogyan jelent ez meg már másfél évszázaddal ezelőttől a közlekedési hálózatokban, s hogyan vette észre ennek jelentőségét igen korán a holisztikus történetfilozófia, például Arnold Toynbee. Napjainkban a NET egyszerre mindegyik hálózatot felhasználja (például az elektromos és a telefonhálózatot), de ugyanakkor egy szimbolikus kapcsolatrendszer, mely számos emberi kapcsolatot s hálózatot (például az egy helyen levő embereket) viszonylagossá tesz. Kérdés persze, hogy mindez valóban megszünteti-e a vonatkoztatási csoportokat és a személyességet is implikáló „láthatatlan kollégiumokat”. Tényleg felváltják-e ezeket a személytelen hálózatok, vagy csak kiegészítik. S persze visszatérő kultúrkritikai kérdés, s nemcsak az új kultúra Bazarovjainak rámenőssége révén, hogy a személytelenedés nem jelent-e túl nagy árat a szabadságért.

A használó személyiségének külső rétege azokból a hálózatokból származik, amelyekben részt vesz. Valójában ez csak technikai mozzanata miatt újdonság. Mind de facto, mind pedig – mint fentebb láttuk – a társadalomtudományok kapcsolatközpontú irányzataiban, mind filozófiailag korábban is létezett, amint Nyíri Kristóf (1993a, 1993b, 1994) számos írásában rámutatott. Valójában a *homo networkiensis*-szel kapcsolatban felmerülő aggályok is hasonlóak ahhoz, amelyek a klasszikus kapcsolat és/vagy szerepközpontú emberképpel kapcsolatban felmerültek. Mi biztosítja, hogy ne legyünk pusztán csavarok egy gépezetben? Hogyan maradhat meg az individualitás a hálózatok világában? Mi véd meg a pusztá konformizmustól? Klasszikusan úgy hangzott ez a kérdés, hogy mi véd meg attól, hogy csupán szerepek sokasága legyünk? Ma pedig úgy hangzik, hogy mi véd meg attól, hogy egész fejjünk pusztán a hálózatokból vett tudásmorzsa sokasága legyen?

Akik hisznek a hálózatok jövőjében, azok az *információs mozzanatra* helyezik a hang-

súlyt. Szerintük döntő eltérés a hagyományos túlszociologizált emberképtől, hogy itt a hálózat nem szokások és vonzalmak tárházát adja, amelyeket átvennénk, hanem információkat. Az információ pedig elvileg kiszabadít saját adott helyzetünk, épp így létünk sokszor nagyon is sivár kötöttségeiből, megnyitja számunkra a világot. Másrészt éppen az információ természete és az egymásnak ellentmondó információk, az alternatív hálózatok lehetősége miatt ez a helyzet elvileg lehetőséget ad a kritícista hozzáállás szélesebb kibontakozására, arra, hogy mérlegelve összevessük az információkat. A borongó kultúrkritikus viszont azt mondja, hogy a hálózatok igazi veszélye éppen az, hogy az információt rendezetlenül és megszüretlenül adja. A logikai rend helyett pusztá asszociatív szerveződést ad a maga ideoda ugráló kapcsolataival.

A mai világban – szociológiailag persze hangsúlyoznunk kell, hogy ez pillanatnyilag még csak egy privilegizált réteg információs helyzete – a köznapi életben létrejött egy olyan helyzet, amely a személy kívülről történő felbontásának felel meg. Ugyanakkor a dekompozíció belülről bomlasztó erői is újra megjelentek, s a külső, az interakciós felbontással homológ dekompozíciót hirdetnek. A stabil pontnak tekintett Én, a rendíthetetlen individuum volt a polgári társas világkép kiindulópontja. Hasonló módon volt kiindulópont a mentális szerveződés vizsgálatában a kategóriák szilárd, világos határú szerveződése, és önmagukban megálló volta. Miként a külső világban a stabil pont az egyén volt, a belső világban a fogalom. Mindkettő valami esszencialista lényegnek felelt meg. Sok nekifutásra kérdőjeleztük meg ezt az esszencializmust, mind a világ, mind az emberi gondolkodás szeveződésére nézve. Hogy csak két igen eltérő hagyományban és érvrendszerben működő példára utaljak, mind Darwin, mind Wittgenstein sok egyéb mellett úgy is értelmezhető, mint a kategóriák esszencialista értelmezésének megkérdőjelezői.

A mai hálózatos gondolkodásmód fogalmaink értelmezésében is megjelent. Elkezdődött ez már a strukturalizmussal, mely a szavak jelentését lényegek helyett azok egymáshoz való viszonyában oldotta fel. Számunkra azonban a szélsőséges végpont az érdekes. A címkézett, strukturált, mentális, szemantikai hálózatok néhány évtizede után megjelentek az esszencializmus minden nyomától megfosztott *konnekcionista* hálózatok, melyek radikálisan felbontják a fogalmak belvilágát. Ennek a belső felbontásnak megfelel egy technikai, gépi váltás is. A hagyományos mindent szervező Én fogalmának megfelelő szekvenciális információfeldolgozást megvalósító gépekkel szemben megjelennek a párhuzamos feldolgozást végző számítási és gépi architektúrák. Minden tudásunk önmagában ostoba és érzéketlen kapcsolati hálózatokban – ez esetben a konceptuálisan értelmezett idegrendszer hálózataiban – jelenik meg. S a racionalitás kérdése is hasonló a két helyzetben, a külvilág és a belső világ hálózati felbontásában: vajon kiemelkedik-e a hálózatok világából automatikusan a logikai rend, vagy annak genezisére és szerveződésére további elveket kell feltételeznünk. Az egyik lehetőség külön gondolati szervező elvek feltételezése, melyek lényegében az elme igazi struktúráját adnák meg (Pinker 1997, Marcus 1998), vagy pedig a logika és a kategoriális szerveződés valamiféle emergens, a kapcsolatok kavalkádjából kiemelkedő struktúráként jelenik meg, mint egy virtuális gépezet (Clark 1996).

A külső világra nézve hasonló módon feltehetjük, hogy ott a hálózatok és valahová tartozások egyszerre tekintély alapú, konformista igazodásából s ugyanakkor elvtelen zűrzavarából van kivezető út, mégpedig az érvelés útja. Évtizedekkel ezelőtt Jean Piaget (1926, 1933, 1965) hangsúlyozta ezt, még a hálózati gondolatvilágot jócskán megelőzve. Az ő felfogásában a társas koordinációnak több útja van. Az egyik a tekintélyvel, mechanikus szolidaritáson alapuló premodern szerveződés, amit a modernizációval leküzdeni vélünk,

de állandóan visszatér az élet különböző szervezeteiben. Ennek intellektuális oldala a konformizmus, az erősebbhez való igazodás a deklarált véleményekben, és ugyanakkor a belső világban az irracionális, mert pusztán vélekedéseken alapuló koherencia. A másik út a kölcsönösség révén létrejövő reflexió. Szociálisan, a külső világban ezt a szerepviszonyok állandó cseréjének lehetősége teremti meg. Vagyis az a helyzet, amikor különböző szociális csoportok véleményei ütköznek, s a csoportszerveződés tág értelemben demokratikus, a pozíció nem biztosítja a vélekedések átvételét. Ennek belső következménye lenne az érvelést, s logikát használó racionális koherenciateremtés.

Térjünk vissza a mai hálózatok világára! Optimista értelmezésben Piaget felfogása azt sugallná, hogy abban az információs közegben, ahol nincsen információs monopólium, és ahol a tudást birtoklók és azzal nem rendelkezők szerepe állandóan felcserélődhet, még a hálózat világában is megteremtődik a lehetősége ennek a racionalitásnak. Ennek persze számos szociológiai részmozzanata van, miként az egész technikai hálózatosodásnak is.

(1) A *kiterjedt levelezés* megváltoztatja személyes és (megintcsak a privilegizáltaknál) szakmai életünket. Az egyén számára ez sokszor konfliktusok forrása közvetlen, valódi környezetében: állandóan a hálózaton csüng, s észre sem veszi a valódi embereket. Ugyanakkor megvalósulása ez annak az álomnak, ami az írásbeliséggel megkezdődött. Kötöttségeinkből állandóan ki tudunk lépni. Megtesszük ezt szellemileg és érzelmileg is. Ha úgy tetszik, optimista értelmezésben a hálózatok egy személyesen nyitottabb világ lehetőségét ígérik.

(2) A *listák, vitacsoportok* egyrészt mint választható és választott identitások élnek, szemben megintcsak valóságos környezetünk szűk csoport-lehetőségeivel. Sokkal többféle-nek definiálhatjuk magunkat, s ez a virtualitás megmenthet a valós élet szűkreszabottságától. Ezekben a láthatatlan kollégiumokban kompetenssé válhatunk olyan dolgokban, amikben egyébként kevéssé lennének azok. A tudományos csoportok absztrakció helyett gondoljunk arra, mennyi szociális tiltakozás szerveződött meg máris igen gyorsan a hálózatokon. A pesszimista persze azt mondja, hogy mindez a felvett, nem autentikus identitások fenyegető világát is jelentheti.

(3) Az *adatbázisok, a hálózati információk* az optimista értelmezésben a tudás demokráciáját hordozzák. Elérhetetlen tudásokhoz férünk gyorsan hozzá, és saját terveink szerint kombináljuk ezeket. Sőt, magunkat és tudásunkat is úgy jelenítjük meg, ahogy kívánjuk. A pesszimista szerint ez a vélekedések és a vélt tudások világa, ahol egyre nagyobb probléma lesz az autenticitás. Továbbá ránkeröltetett tudásokat kapunk a monopóliummal rendelkező szolgáltatóktól, s a tudás rendezetlen. Olyan, mint egy nagy pletyka, amit asszociatív elvek tartanak csak össze.

Én az optimista értelmezésben hiszek. Véleményem szerint azonban mindehhez egy további fontos mozzanat tartozik. A hálózatok, éppen a *tudni mit* jellegű információk könnyű hozzáférhetősége révén, általánosan meg fogják változtatni a Ryle (1974) értelmében vett *tudni mit* és *tudni hogyan*, a deklaratív és az eljárási tudások viszonylagos súlyát a társadalomban. A sebésztől és a suszterről mindig is tudtuk, hogy a *tudni hogyan* fontosabb az értékelésükben. Egyéb területeken viszont a mi könyves közép-európai kultúránkban ma is a *tudni mit* uralkodik. Megtanítunk néhány alapvető kulturális készséget a gyermekeknek, de utána úgy véljük, hogy a tényszerű tudás a mérce. Sokat papoltunk ez ellen mind az iskolai készségfejlesztés, mind a gyakorlati alkalmazás nevében, de azért az értékrend nem változott meg, mert a *tudni mit* típusú tudás drága volt. Amikor a hálózatok révén ez olcsóvá válik, a készség az információ kezelésére lesz az a kulcsmozzanat, mely a *homo networkien-sist* kiemelheti a konformizmus uszályából. A pesszimisták azt szokták hangsúlyozni, hogy